

Partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland

INGRID ESVELDT EN FRANS VAN POPPEL

Culturele diversiteit en integratie

De afgelopen dertig jaar is Nederland geconfronteerd met een groeiende stroom van migranten uit een groot aantal landen dat in economisch en cultureel opzicht afwijkt van Nederland.¹ De traditionele immigranten uit de buurlanden werden eerst aangevuld met migranten uit de voormalige Nederlandse koloniën en met arbeidsmigranten uit een beperkt aantal landen rond de Middellandse Zee, zoals Turkije en Marokko. Vervolgens kwamen daarbij de kinderen en echtgenoten van deze arbeidsmigranten en de huwelijksmigranten uit de herkomstlanden. In de volgende fase voegden zich daarbij asielzoekers en migranten uit landen als Ghana, Somalië, Irak, Vietnam en voormalig Joegoslavië. Nooit eerder telde Nederland een dergelijke diversiteit aan bewoners. Het aandeel dat buitenlanders en Nederlanders van buitenlandse afkomst in de Nederlandse bevolking hebben is daardoor toegenomen van vier procent aan het begin van de jaren tachtig tot achttien procent rond de eeuwwisseling.²

Vergeleken met de vroegere zeventiende-, achttiende- en negentiende-eeuwse migranten worden de tegenwoordige nieuwkomers in sterkere mate als anders beschouwd. In cultureel opzicht zijn er grotere verschillen met de gevestigden. Ook de wijze waarop de migratie zich voltrok, de rol van de overheid daarbij en de contacten met de achterblijvers wijken af van de situatie in een ver verleden. Of en hoe de nieuwkomers geïncorporeerd worden in de Nederlandse samenleving is een vraag waarop het antwoord van enorme betekenis is voor de toekomst van de Nederlandse samenleving. De studie van de integratie van nieuwkomers is mede daardoor een bloeiend thema voor onderzoek geworden.

Het integratieproces van nieuwkomers kan op verschillende manieren worden onderzocht: via structurele indicatoren als opleiding en huisvesting, maar ook via sociaal-culturele indicatoren als sociale contacten tussen verschillende etnische groepen, en overname van Nederlandse culturele normen en waarden.³ Van een wel zeer pregnante vorm van culturele integratie is sprake wanneer nieuwkomers een relatie aangaan met een partner die uit de groep van de gevestigde bevolking afkomstig is. Immers, patronen van partnerkeuze bepalen uiteindelijk of een

samenleving opgedeeld blijft in religieuze, regionale of etnische groepen, dan wel dat zich een meer homogene cultuur ontwikkelt.⁴

In dit hoofdstuk bestuderen we het integratieproces van twee voor de Nederlandse samenleving uiterst belangrijke groepen nieuwkomers –Turken en Marokkanen– aan de hand van deze indicator. We richten ons in het bijzonder op de vraag bij welke groepen binnen de Turkse en Marokkaanse gemeenschap in meer of mindere mate sprake is van een keuze voor een huwelijkspartner van buiten de eigen groep en welke factoren een verklaring kunnen bieden voor de gevonden verschillen in de partnerkeuze.

Om verschillende redenen kiezen we in dit onderzoek voor Turken en Marokkanen. Ten eerste vormen Turken en Marokkanen qua omvang belangrijke groepen nieuwkomers. Ten tweede kan bij beide groepen worden nagegaan of van veranderingen in partnerkeuze – en dus van toe- of afnemende mate van integratie sprake is – doordat beide groepen reeds geruime tijd in Nederland wonen. Bovendien heeft er zich een tweede generatie gevormd, die in Nederland is geboren, waardoor veranderingen tussen generaties in de tijd kunnen worden gevolgd. Ten derde komen beide groepen uit landen met een moslimcultuur die op het punt van huwelijk en partnerkeuze in belangrijke opzichten afwijkt van de in Nederland dominante cultuur.

Opmerkelijk genoeg is naar de partnerkeuze van immigranten in Nederland nog weinig empirisch onderzoek gedaan. Vóór de jaren tachtig was de keuze voor een partner al of niet uit eigen kring zelfs in het geheel geen onderwerp van onderzoek.⁵ Sindsdien zijn er verscheidene studies verricht, soms helemaal soms voor een deel gewijd aan partnerkeuze. Deze studies waren veelal kwalitatief van opzet. Ze beoogden met name inzicht te krijgen in het verloop van het keuzeproces en richtten zich daarom op een klein aantal migranten.⁶ Op grote aantallen (nationale) gegevens gebaseerde onderzoeken boden nauwelijks meer dan een beschrijvende demografische analyse.⁷ Hooghiemstra richtte zich vooral op de meningen van ongehuwde jongeren over het proces van de partnerkeuze (zoeken, leren kennen, selecteren); in Nederland gehuwde Turken en Marokkanen waren echter niet bij dit onderzoek betrokken.⁸

Het aan onze analyse ten grondslag liggende NIDI Migratie Survey dateert weliswaar alweer van 1993, het biedt echter wel uniek materiaal over de partnerkeuze van Turkse en Marokkaanse migrantengroepen in Nederland, omdat het de enige survey is waarin voor een omvangrijkere groep Turken en Marokkanen de achtergronden van hun partnerkeuze zijn blootgelegd.⁹ Onderzoek naar de mechanismen die aan de keuze vóór een partner van eigen etnische afkomst ten grondslag liggen, heeft echter niets aan belang ingeboet. Nog steeds sluit een zeer laag percentage Turken en Marokkanen (minder dan vijf procent) een huwelijk met een Nederland(s)e(r).¹⁰

In dit hoofdstuk gaan we allereerst in meer detail in op de betekenis van de keuze voor een huwelijkspartner uit eigen dan wel niet-eigen kring als indicator voor het verloop van het integratieproces. Aan de hand van een globaal theoretisch kader bespreken wij de voor de partnerkeuze relevante verschillen in normen en waarden tussen Turken, Marokkanen en Nederlanders. We formuleren een aantal hypothesen die aangeven welke verschillen we binnen de beide groepen nieuwkomers verwachten en de mate waarin zij voor een partner uit eigen kring kiezen. Vervolgens worden de data en methoden besproken. In de analyse wordt de aandacht zowel gericht op de partnerkeuze van Turken en Marokkanen die zijn getrouwd terwijl ten minste één van beide partners al in Nederland woonde, als op de plannen ten aanzien van een partner van hen die nog niet zijn getrouwd. Dit maakt het mogelijk de houdingen en voorkeuren ten aanzien van partnerkeuze van ongehuwde Turken en Marokkanen te vergelijken met hun feitelijke gedrag. Ook wordt ingegaan op mogelijke veranderingen in de partnerkeuze in de nabije toekomst.

Integratie en partnerkeuze

Verschillende auteurs hebben gesuggereerd dat met name de keuze voor een huwelijkspartner van buiten de eigen groep uitermate geschikt is om de voortgang van het integratieproces van nieuwe groepen te onderzoeken. Het patroon van partnerkeuze kan een indicatie vormen voor de mate waarin groepen in de samenleving zijn opgenomen.¹¹ Bovendien gaat het bij de keuze van een huwelijkspartner om één van de meest intieme vormen van een relatie die mensen met elkaar aangaan. Meer dan op school, de buurt, of de werkplek is het huwelijk immers dé plaats waar mensen elkaar nader komen. De keuze van een huwelijkspartner van buiten de eigen kring vooronderstelt bovendien dat mensen met een verschillende etnische achtergrond elkaar regelmatig ontmoeten, op straat, school of werk, of binnen een andere *setting*.¹² Of, zoals Gurak zegt:

‘Omdat een hoog percentage gemengde huwelijken alleen kan voorkomen als sociale nabijheid gewoon is binnen veel terreinen van het sociale leven, is het een uitstekende indicator voor de sociale afstand tussen etnische groepen.’¹³

Door patronen van partnerkeuze te beschrijven, kan dus zichtbaar gemaakt worden hoe dicht groepen bij elkaar staan.¹⁴ Partnerkeuze is daarnaast een uiterst geschikte maatstaf voor het bestuderen van de mate van integratie omdat de keuze van een huwelijkspartner door kernwaarden en -normen van de cultuur wordt gereguleerd. Terwijl meer pragmatische waarden, bijvoorbeeld die welke te maken hebben met arbeidsparticipatie van vrouwen, relatief gemakkelijk worden losgelaten, hebben mensen de neiging sterk vast te houden aan alles wat te maken heeft met het systeem van gezin en gezinsvorming, zaken die tot de kernwaarden van

een cultuur worden gerekend.¹⁵ De partnerkeuze – met wie mag men wel en met wie niet huwen, en wie bepaalt de keuze voor een partner – vormt daarvan een essentieel onderdeel.¹⁶ Veranderingen in het patroon van partnerkeuze impliceren dan ook wezenlijke veranderingen in een cultuur.

Foto: Wim de Jonge (NIDI)

Partnerkeuze: collectivistische versus individualistische samenlevingen

Bij het bestuderen van de partnerkeuze gaan we uit van een door Kalmijn ontwikkeld model.¹⁷ Volgens Kalmijn is de partnerkeuze het resultaat van een samenspel van drie sociale processen: de voorkeuren van de huwelijkskandidaten, de invloed die de sociale omgeving op de huwendes uitoefent en de kansen die huwbare mannen en vrouwen hebben om met partners met bepaalde kenmerken in contact te komen. De eerste factor richt zich op de huwelijkskandidaten zelf en stelt dat de keuze van de huwelijkspartner de uitkomst is van een proces waarbij individuen op de 'huwelijksmarkt' op zoek gaan naar partners met wenselijk geachte sociaal-economische en culturele kenmerken. Dit kunnen verworven (*achieved*) kenmerken zijn, zoals opleiding of inkomen, en toegeschreven (*ascribed*) kenmerken zoals etnische afkomst en geslacht. Wanneer deze economische en culturele voorkeuren verschuiven in een richting die de aantrekkelijkheid van partners van personen uit

dezelfde groep verlaagt, is een toename van de mate van exogamie het gevolg. De tweede factor verwijst naar de sociale omgeving van de huwelijkskandidaten en stelt dat een gegeven patroon van endogamie ook beïnvloed wordt door de sociale druk die het familienetwerk, vrienden en bekenden bij de keuze van een partner uit een bepaalde groep op de huwendes uitoefenen. Wanneer deze 'derde partij' zich minder met de huwelijkskeuze gaat bemoeien en de huwelijkskandidaten een andere voorkeur hebben dan de sociale omgeving kan een verandering van endogamie plaatsvinden. De derde factor geeft aan dat het huwelijk met een partner uit een bepaalde groep mede afhankelijk is van de mogelijkheid om met een partner uit deze groep in contact te komen. Als de plaatsen waar huwelijkskandidaten met elkaar kennis kunnen maken qua afkomst van de bezoekers minder homogeen worden, valt een toename van de exogamie van de huwendes te verwachten.

Van al deze factoren varieert de werking ervan met de tijd en het type samenleving. Ten aanzien van elk van de drie genoemde mechanismen geldt dat er belangrijke verschillen bestaan tussen de Nederlandse samenleving aan het einde van de twintigste eeuw en de Turkse en Marokkaanse samenleving waaruit de nieuwkomers afkomstig zijn of waarmee ze belangrijke banden hebben. Deze verschillen hangen min of meer samen met het onderscheid tussen collectivistische samenlevingen (zoals de Turkse en Marokkaanse) en individualistische samenlevingen (als de Nederlandse).¹⁸ Eenvoudig gezegd: in collectieve samenlevingen zijn sociale relaties groepsgeoriënteerd, wat wil zeggen dat het belang van de groep op de eerste plaats komt, terwijl individueel-georiënteerde samenlevingen worden gekenmerkt door waarden van zelfontplooiing, wat betekent dat het individuele belang voorop staat. Deze verschillen beïnvloeden zowel de voorkeuren van de huwendes, als de potentiële invloed van de sociale omgeving en ook de gelegenheid van huwendes om potentiële partners te ontmoeten, en leiden derhalve tot een andere vorm van het proces van partnerkeuze.

Turken en Marokkanen komen uit een samenleving (of zijn opgegroeid binnen een cultuur) waarin het gewoon is om binnen de eigen groep (endogaam) te trouwen. Het endogame karakter slaat daarbij niet alleen op een voorkeur voor een partner die de regionale afkomst deelt maar betekent ook vaak een oriëntatie op een partner uit de eigen familie. Meestal, vooral in de rurale gebieden, spelen de ouders een grotere rol bij het totstandkomen van het huwelijk dan in een samenleving als de Nederlandse acceptabel wordt geacht.¹⁹

Dit patroon wordt veelal verklaard uit het feit dat Turkije en Marokko samenlevingen zijn waar mensen in materiële zin vaak afhankelijk zijn van de naaste familie. In deze context is het van belang de familiebanden te versterken.²⁰ Een strategie daarvoor is een familiehuwelijk. Dit dient in eerste instantie de belangen van de familie en is een poging om de eer van de familie te beschermen.²¹ Een familiehuwelijk heeft het voordeel dat men weet uit welk 'nest' de toekomstige huwelijkspartner komt en dat de huwelijkskandidaat dezelfde religie, waarden en normen

heeft. Een dergelijk huwelijk loopt immers minder risico te mislukken.²² Bovendien zal de partner dan gemakkelijker in de familie integreren. Vooral voor vrouwen heeft het voordelen om vooraf te weten uit welke familie haar toekomstige partner komt omdat zij na hun huwelijk vaak naar hun schoonouders verhuizen. Bovendien mogen sommige toekomstige huwelijkspartners elkaar vóór het huwelijk niet ontmoeten of in ieder geval niet zonder dat anderen daar bij aanwezig zijn, wat een extra reden is waarom het voor hen nuttig is om de familie en de achtergrond van de huwelijkskandidaat te kennen.²³ Behalve sociale voordelen biedt het familiehuwelijk ook economische voordelen. Bezittingen blijven bijvoorbeeld binnen de familie.²⁴

De voorkeur voor een huwelijk met een bloedverwant zorgt ervoor dat in collectieve samenlevingen een etnisch gemengd huwelijk niet gemakkelijk zal plaatsvinden. Een gemengd huwelijk bedreigt immers de stabiliteit van de gemeenschap.²⁵ Dat weten de ouders maar al te goed. En omdat de economische en sociale belangen van de familie in het geding zijn, houden de ouders de touwtjes strak in handen bij de partnerkeuze van hun kinderen. Hun kinderen, en vooral hun dochters, krijgen vóór het huwelijk weinig bewegingsvrijheid.²⁶ Op die manier proberen ouders te voorkomen dat een kind met een ongewenste partner thuis komt. Daarom kiezen ouders ook vaak zelf een partner voor hun kinderen.²⁷

In het tegenwoordige Nederland is een exogaam huwelijk niet ongebruikelijk terwijl familiehuwelijken uiterst zeldzaam zijn. Ouders van huwelijkskandidaten hebben zelden een beslissende stem in de partnerkeuze. Familierelaties worden hier gekenmerkt door materiële onafhankelijkheid. Enerzijds zijn volwassenen over het algemeen noch onderling, noch van hun kinderen afhankelijk voor hun levensonderhoud of de oudedagsvoorziening. Anderzijds zijn kinderen beter opgeleid, kunnen zelf in hun levensonderhoud voorzien en zijn dus economisch niet afhankelijk van de ouders. Het gevolg is dat de familie geen duidelijke economische functie vervult, waardoor banden met de familie lossen dan in Turkije of Marokko gebruikelijk is. Kinderen hoeven hier niet te trouwen met een lid van de familie om de familiebanden en de economische positie van het huishouden te versterken, en ouders kunnen het zich veroorloven de partnerkeuze aan hun kinderen over te laten. Daar komt nog bij dat de invloed van ouders veel geringer is omdat hun kinderen niet meer financieel van hen afhankelijk zijn.²⁸ Kinderen worden daarom ook meer vrij gelaten om hun vrienden en vriendinnen te ontmoeten. Voor ouders betekent dit dat een groter deel van het leven van hun kinderen zich buiten hun invloedssfeer afspeelt en school en vrienden voor een belangrijk deel de waarden en opvattingen van hun kinderen bepalen, waardoor de ouders minder grip op de partnerkeuze van hun kinderen hebben. Tegelijkertijd vinden zij ook dat hun kinderen zelf een partner moeten kiezen, en niet de ouders.²⁹

Al deze factoren dragen ertoe bij dat de herkomst van betrokkenen (familiebanden, familiebezit, religie, etnische afkomst) in geringere mate de keuze van een

partner bepaalt en dat verworven kenmerken (opleiding, een baan, het inkomen) van een huwelijkskandidaat veel belangrijker zijn.³⁰

Samenvattend, in collectieve culturen hebben de ouders een grotere invloed op de partnerkeuze, is de mogelijkheid om potentiële partners te ontmoeten beperkt, en gaat de voorkeur vooral uit naar partners die uit de eigen groep afkomstig zijn, waarbij bloedverwantschap een *pré* is; in individualistische samenlevingen is de invloed van ouders bij de partnerkeuze beperkt, hebben de kinderen meer vrijheid om anderen te ontmoeten en hun eigen partner te kiezen, en hebben herkomstkenmerken (religie, etnische afkomst en familieband) een minder grote rol.

De vraag is welke gevolgen de overgang van de Turkse of Marokkaanse naar de Nederlandse samenleving voor het proces van partnerkeuze heeft gehad. Met andere woorden heeft een verschuiving plaatsgehad naar een patroon van partnerkeuze dat meer 'Nederlands' is, in die zin dat minder dan voorheen de partnerkeuze naar binnen is gericht, dat minder dan voorheen de ouders de keuze bepalen en dat minder dan voorheen beperkingen worden opgelegd aan huwelijkskandidaten om vrijelijk contact met potentiële partners te leggen?

De keuze voor een Nederlandse partner zou in bepaalde opzichten als een indicatie voor een dergelijke verschuiving kunnen gelden. Immers, Nederlanders vallen qua afkomst bij uitstek buiten de 'eigen' groep. Een dergelijk huwelijk impliceert daarnaast veelal een huwelijk met een persoon die geen geloofsgenoot is. Ook dat zou een aantasting van wezenlijke kenmerken van het partnerkeuzepatroon van de Turkse of Marokkaanse samenleving betekenen. Een huwelijk van een vrouw met een niet-moslim betekent immers dat de vrouw naar een niet-moslim familie verhuist en haar kinderen het risico lopen geen moslimopvoeding te krijgen. Zij zijn dan 'verloren' voor de familie.³¹ Dat de opvoeding van kinderen binnen een moslim-gezin zo belangrijk worden gevonden, heeft ook weer te maken met de centrale rol die de familie in de samenleving heeft. Hechte familiebanden vragen dat iedereen van jongs af aan dezelfde culturele (familie)normen en waarden aanleert en dat dit gebeurt binnen het gezin.³²

Een andere indicatie voor een verschuivend partnerkeuzepatroon is gelegen in een veranderende voorkeur voor een partner uit de directe familiekring afkomstig. Men mag veronderstellen dat bij een verschuiving van waarden, normen en gedrag in de richting van een individueel gericht patroon jongeren meer (bewegings)vrijheid krijgen en daardoor meer kans hebben om iemand te ontmoeten die buiten de traditionele definitie van 'een geschikte partner' valt. Daarmee zal het percentage huwelijken dat door ouders is gearrangeerd afnemen, evenals het percentage huwelijken dat met familieleden wordt gesloten.

De overgang van de Marokkaanse of Turkse naar de Nederlandse samenleving kan gevolgen hebben gehad voor ieder van de drie hier besproken mechanismen die voor de partnerkeuze bepalend zijn. Van sommige groepen van Marokkaanse of Turkse afkomst kan worden verwacht dat zij meer dan andere beïnvloed zullen zijn

door de in Nederland gangbare waarden en normen op het terrein van de partnerkeuze. Anderzijds geldt voor de gemeenschap als geheel dat zij met het verstrijken van de tijd grotere kans loopt dat het oorspronkelijke collectivistisch geïnspireerde patroon van partnerkeuze aan kracht inboet. Zowel voor de verschillende subgroepen uit de gemeenschap als ten aanzien van het effect van het verstrijken van de tijd geldt dat het nauwelijks mogelijk is analytisch onderscheid te maken tussen de effecten op de drie hier onderscheiden mechanismen. In veel gevallen zal bijvoorbeeld een kenmerk als opleidingsniveau zowel op de voorkeuren voor een partner, als op de rol van derden bij het keuzeproces als op de ontmoetingskansen effect hebben. Onze verwachtingen op deze punten zijn in het volgende samengevat.

Tijd, leeftijd en levensfase als bepalende factoren

Iedere nieuwkomer wordt op een of andere wijze blootgesteld aan de Nederlandse normen en waarden op het punt van de partnerkeuze; de mate waarin dat gebeurt varieert echter sterk met de duur van de confrontatie en met de periode en de fase in de levensloop waarin deze confrontatie plaatsvond.

Men mag ervan uitgaan dat de invloed van Nederlandse waarden en normen groter zal zijn op die Turken en Marokkanen die voorafgaand aan hun huwelijk al langere tijd in Nederland woonden. De langere duur van de blootstelling aan de hier heersende waarden en normen vergroot de kans dat zij die normen daadwerkelijk overnemen.³³ Dit geldt nog sterker als de betrokkenen hun vormende jaren, voor een belangrijk deel de schooljaren, in Nederland doorbrengen.³⁴ Migranten die al volwassen zijn wanneer zij in Nederland arriveren, houden zich over het algemeen meer afzijdig van de Nederlandse samenleving en blijven meer gericht op de cultuur van het land waarin zij zijn opgegroeid. Zij hebben daar nog familie wonen, met wie zij nauwe banden onderhouden en die zij ook regelmatig bezoeken.³⁵

Meer specifiek valt een effect van een vroegtijdige migratie te verwachten op de kansen om in contact te komen met personen van buiten hun eigen etnische groep. Als Turken of Marokkanen op jonge leeftijd zijn gemigreerd of in Nederland zijn geboren, dan gaan zij (meestal) naar een Nederlandse school. Zij zijn daardoor in de gelegenheid om ook Nederlandse jongeren te ontmoeten. Door hun opleiding spreken ze de taal beter dan hun ouders. Mede daardoor komen zij gemakkelijker in de betere banen terecht waar ze ook weer vaker Nederlandse collega's hebben.

Tegelijk wordt daardoor ook de invloed van de ouders op het keuzeproces minder. Opgenomen in een omgeving die zij delen met Nederlanders en voortdurend geconfronteerd met Nederlanders en Nederlandse waarden, hebben de betrokkenen beter dan hun ouders geleerd om te functioneren in de Nederlandse samenleving. Hierdoor zullen ze minder afhankelijk zijn van hun ouders en de eigen

etnische gemeenschap en meer open staan voor andere dan hun eigen culturele waarden.³⁶ De kans dat zij familieband of etniciteit minder belangrijk gaan vinden bij de partnerkeuze, is dan groter. Zij zullen niet meer zo gauw met een familielid trouwen, en een Nederlandse partner wordt voor hen een reëlere optie.

Buitenlands onderzoek wijst inderdaad uit dat de duur verstreken sedert de immigratie van invloed is op de mate van endogamie. Onderzoek van Kalmijn laat zien dat bij de tweede generatie Europese migranten in de Verenigde Staten de herkomst relatief gezien minder belangrijk wordt.³⁷ Ook het onderzoek van Wakil en anderen in Canada onder in India of Pakistan geboren ouders (veelal ook moslims, zoals de Turken en Marokkanen in Nederland) toont aan dat de kinderen die in Canada zijn geboren, zich richten op de nieuwe samenleving en liefde een belangrijker argument wordt bij de keuze.³⁸

Tijd indiceert ook op andere wijze moderniteit en daarmee een minder grote invloed van een collectivistisch geïnspireerd patroon van partnerkeuze. Simpel gezegd: recentere tijden zijn modernere tijden. De tijd heeft niet alleen in Nederland niet stil gestaan, ook Turkije en Marokko zijn onderworpen aan een proces van modernisering op het terrein van huwelijk en partnerkeuze. Recentere migranten zullen daarom mogelijk moderner zijn dan de migranten die in de jaren zeventig uit Turkije of Marokko zijn vertrokken en dus meer open staan voor een partner die niet aan de traditionele eisen voldoet. Zij zullen zich bij hun partnerkeuze minder gelegen laten liggen aan de wensen van hun ouders.³⁹

Van een eenduidig verband tussen het verstrijken van de tijd, hoe ook gedefinieerd, en een verandering in het patroon van partnerkeuze is echter geen sprake. Enerzijds kan uit pragmatische overwegingen een voorkeur blijven bestaan voor een partner uit de eigen groep, anderzijds kan altijd teruggegrepen worden op traditionele elementen in het keuzepatroon.

Voor wat betreft eerstgenoemd punt moet bedacht worden dat onder het sinds de jaren negentig gangbare toelatingsbeleid voor migranten in de praktijk alleen een huwelijk met iemand die al in Nederland woonde een middel was om legaal in Nederland te komen wonen en werken. Voor potentiële migranten was de familie dé weg om via een huwelijk toegang tot Nederland te verwerven. Gevoelens van verplichting zijn immers sterker tussen familieleden dan jegens vrienden of andere bekenden. De familie uit het thuisland zet daartoe de familie in Nederland onder druk om hen ertoe te bewegen één van hun kinderen uit te huwen aan een zoon of dochter van een familielid in het herkomstland. Deze methode is niet zonder succes.⁴⁰ De uitkomst is een familiehuwelijk. Dit kan worden gezien als een bewijs dat de oude mechanismen nog werken (de familie als basis voor economische zekerheid), of dat de tradities nog gelden, maar het zou ook kunnen zijn dat slechts uit pragmatische overwegingen (er zijn namelijk geen andere opties dan het familiehuwelijk om de economische positie te verbeteren) het familiehuwelijk tot stand is

gekomen. Het resultaat zal in ieder geval zijn dat het moderniseringsproces minder snel verloopt dan men zou verwachten.

Een tweede voorbehoud verwijst naar een eventueel terugvallen op het oude waardenpatroon. Recente migranten, maar ook migranten die hier zijn opgegroeid, kunnen terugrijpen op hun eigen traditionele waarden en gewoontes als zij zich niet geaccepteerd, onzeker of onveilig voelen. Conflicten en een vijandige houding van de Nederlanders jegens hen of de islam kunnen dat in de hand werken.⁴¹

Voorkeuren, de rol van derden en ontmoetingskansen

Met het verstrijken van de tijd gaan voor alle groepen nieuwkomers veranderingen gepaard. Voor bepaalde groepen geldt echter dat zij, onafhankelijk van het verstrijken van de tijd, meer dan anderen de kans lopen veranderingen in het proces van partnerkeuze te ondergaan. Zij gaan er eerder toe over andere criteria dan herkomst bij hun partnerkeuze te betrekken, ondergaan minder dan anderen de invloed van ouders en familie als het op het kiezen van een partner aankomt, en hebben meer dan anderen de gelegenheid om potentiële partners van buiten de eigen groep te ontmoeten. Wie zijn deze ‘voorlopers’?

Los van de effecten die de verblijfsduur heeft op de onderwijsdeelname en de kennis van de taal, zijn het opleidingsniveau en het beheersen van de Nederlandse taal op zichzelf natuurlijk factoren die van belang zijn.⁴² Hoger opgeleide mensen houden er gewoonlijk modernere normen en waarden op na dan lager opgeleiden en zijn minder geneigd om waarde te hechten aan criteria als de herkomst van de partner.⁴³ Bij hoger opgeleide Turken en Marokkanen zullen de voorkeuren naar verwachting dan ook verschuiven naar een goed opgeleide partner, waardoor de kans op de keuze van een Nederlandse partner toeneemt. Kennis van de Nederlandse taal is een voorwaarde om met Nederlanders om te gaan en neemt barrières weg voor kennismaking (met de persoon maar ook met elkaars waarden en opvattingen) en wederzijds begrip, voorwaarden voor vriendschap of een huwelijk.⁴⁴ Kennis van de taal opent dus mogelijkheden en verruimt in feite de huwelijksmarkt.

De kansen op endogamie en een familiehuwelijk zijn groter als de gelegenheid om anderen van buiten de eigen kring te ontmoeten kleiner is. Als iemand meer met (Nederlandse) leeftijdgenoten omgaat, neemt de kans toe dat een dergelijk persoon een huwelijk sluit met iemand die geen familie is of een andere etnische achtergrond heeft. Meer gelegenheid om anderen, ook Nederlanders, te ontmoeten krijgen jongeren door naar school te gaan. Het effect van een opleiding volgen op een Nederlandse school moet overigens niet worden overschat. Veel Turken en Marokkanen volgen namelijk een opleiding aan een school waar voornamelijk allochtonen naar toe gaan.⁴⁵ Het gaat dan vooral om het lager voortgezet onder-

wijs. Nog relatief weinig Turken en Marokkanen gaan naar het vwo of een hogere opleiding. Dit betekent dat vooral Turken en Marokkanen die een hogere opleiding volgen, omringd zijn door Nederlandse klasgenoten. Zij zullen meer in de gelegenheid zijn om Nederlanders te leren kennen en met hen een vriendschap op te bouwen.

Ook de macht van de ouders wordt kleiner wanneer kinderen met hun opleiding en taalkennis een sterkere positie hebben. Deels komt dat ook omdat zij meer tijd doorbrengen met vrienden, medescholieren en collega's, die onvermijdelijk invloed krijgen op de meningsvorming van de jongeren.⁴⁶ Hoogopgeleide zoons en dochters zullen de eersten zijn die gearrangeerde huwelijken niet meer zullen accepteren.⁴⁷

Modernere attitudes zijn ook te verwachten van Turken en Marokkanen die in een grote stad zijn opgegroeid.⁴⁸ Stedelingen hebben modernere waarden en normen dan Turken en Marokkanen die uit een kleine stad of een dorp komen, en zullen minder gevoelig zijn voor tradities die een huwelijk met een familielid voorschrijven en een partner buiten de eigen etnische groep, zeker als het een Nederlander (= niet-moslim) betreft, afwijzen. Zij zullen ook minder problemen hebben om zich aan te sluiten bij de Nederlandse samenleving, omdat de overgang voor hen kleiner is.

De selectie van de partner vindt niet in een vacuüm plaats, maar binnen een sociale omgeving die daar in meer of mindere mate invloed op uitoefent. De sociale omgeving kan bestaan uit ouders, andere gezins- en familieleden, burens, vrienden, en vele anderen. Wij stelden dat in een collectieve samenleving de invloed van de ouders en de overige familieleden bij de partnerkeuze cruciaal is. Is de invloed van de ouders groot dan zal de partnerkeuze van het kind relatief vaker een traditionele keuze zijn, dat wil zeggen een keuze voor een persoon met dezelfde afkomst en relatief vaak een familielid.⁴⁹ Hebben de ouders daarentegen niet zo veel in te brengen bij de partnerkeuze van hun kinderen, dan zal de keuze veel minder vaak vallen op een familielid en zal de weerstand tegen een Nederlandse partner minder zijn.

Zowel op het punt van de voorkeuren als op dat van de ouderlijke invloed en dat van de contactmogelijkheden mag worden verwacht dat vrouwen meer dan mannen vast zullen houden aan het patroon in het herkomstland. Het zijn vooral de meer traditionele ouders die hun dochters verbieden om contacten te hebben met (Nederlandse) jongens zonder dat daar iemand bij aanwezig is, of om met Nederlandse meisjes om te gaan buiten schooltijd.⁵⁰ Het maakt hun kansen op ontmoetingen en vriendschap met jongeren buiten de naaste sociale omgeving klein. Dat is vooral zo als zij zijn opgegroeid in een meer traditionele omgeving. Jongens krijgen veel meer bewegingsvrijheid van hun ouders, ook als deze traditioneel zijn, en kunnen in die zin dus veel gemakkelijker kennismaken met Nederlandse meisjes.

De grootste veranderingen in de voorkeur voor een partner van binnen de eigen groep en voor een partner waarmee men een familierelatie onderhoudt zijn dus

te verwachten bij Turken en Marokkanen die een goede opleiding hebben, de taal goed beheersen en van wie de ouders weinig invloed hebben of die opgegroeid zijn in een stedelijke omgeving. Daarnaast verwachten we dat de tijd doorgebracht in Nederland, en de levensfase waarin iemand in Nederland is gearriveerd van betekenis zijn.

Data en methoden

Onze analyse van de veranderingen in het proces van partnerkeuze bij migranten is gebaseerd op gegevens verzameld in het kader van de NIDI-Migratie Survey 1993 (afgekort NMS-1993). Het NMS-1993 bestaat enerzijds uit een in 1993 uitgevoerd steekproefonderzoek onder Turken en Marokkanen in Nederland, anderzijds uit een kleine kwalitatieve studie die in 1994 werd verricht. Het algemene doel van de survey was inzicht te krijgen in de achtergronden van migratie en migratiepatronen, en de gevolgen hiervan voor de toekomstige migratie.⁵¹ Het is op dit deel van dit onderzoek (de survey) dat we ons hier richten.

De onderzoekspopulatie bestond uit mannen en vrouwen van Turkse of Marokkaanse afkomst, 18-67 jaar oud, wonend in gemeenten met minimaal 20.000 inwoners. Iemand werd beschouwd als zijnde van Turkse of Marokkaanse afkomst als hij of zij de Turkse dan wel de Marokkaanse nationaliteit bezat, en/of geboren was in Turkije of Marokko, en/of een of twee ouders had die daar geboren waren. Voor het opsporen van personen met deze kenmerken is uit het bevolkingsregister van negen gemeenten een representatieve steekproef getrokken. Deze gemeenten zijn geselecteerd aan de hand van de regio en het aantal inwoners.⁵² In de negen geselecteerde gemeenten tezamen woonde 32 procent van de bevolking van Turkse afkomst en 44 procent van de bevolking van Marokkaanse afkomst.⁵³

Gebruikmakend van een gestructureerde vragenlijst zijn in totaal 408 *face-to-face* interviews gerealiseerd met mannen en vrouwen van Turkse afkomst. De response was 61 procent. De non-respons was voornamelijk te wijten aan respondenten die bij drie opeenvolgende bezoeken niet thuis werden aangetroffen en in mindere mate aan 'weigeraars' (geen tijd, geen belangstelling). Voor de Marokkanen waren gegevens omtrent 453 personen beschikbaar. In eerste instantie werden slechts 315 mannen en vrouwen bij het onderzoek betrokken; door middel van een gecontroleerde quota-selectiemethode is het aantal interviews verhoogd tot 453. Testen hebben uitgewezen dat deze 'quota-groep' op de meeste relevante aspecten niet verschilt van de basissteekproef. De quotagroep is gemiddeld iets hoger opgeleid dan de groep in de basissteekproef, wat grotendeels te danken is aan vrouwen van 18-29 jaar.

Voor het kwalitatieve deel van de studie zijn gesprekken gevoerd met elf Turkse (vijf mannen en zes vrouwen) en zeven Marokkaanse respondenten (drie mannen

en vier vrouwen).⁵⁴ Daarbij werd gebruik gemaakt van een half-gestructureerde vragenlijst.⁵⁵

Om inzicht te krijgen in de representativiteit van onze gegevens hebben we de samenstelling van de steekproef voor wat betreft geslacht, leeftijd, geboorteland, nationaliteit en huwelijksstatus vergeleken met die van de totale bevolking van Turkse en Marokkaanse afkomst in Nederland. Hiervoor is gebruik gemaakt van gegevens uit de Registrertelling van 1992.⁵⁶ Analyse wees uit dat de steekproef representatief is voor de Turkse en Marokkaanse bevolking in Nederland op alle hier genoemde kenmerken, met uitzondering van de burgerlijke staat. De respondenten zijn op iets jongere leeftijd getrouwd dan de totale Turkse en Marokkaanse bevolking in Nederland, waardoor bij hen het percentage 'ooit gehuwden' iets hoger ligt.⁵⁷

Voor dit hoofdstuk is gebruik gemaakt van een selectie uit onze steekproef. Uitsluitend die Turken en Marokkanen zijn bij de analyses betrokken die in Nederland zijn geboren en degenen die nog niet waren getrouwd op het moment dat ze naar Nederland kwamen (respectievelijk 67 procent en 75 procent): alleen hun huwelijk vond (of vindt) immers plaats toen ze in Nederland waren en alleen dat soort huwelijken kan een indicatie vormen voor integratie in Nederland.

Onze analyse van de partnerkeuze richt zich op twee wezenlijke uitkomsten van dit proces: op de mate van endogamie en op het al dan niet bestaan van of gewenst zijn van een familierelatie met de partner. Endogamie is zowel gemeten op feitelijk niveau voor reeds gehuwden als op het vlak van de intenties van ongehuwden. In eerstgenoemde situatie was de vraag daarbij of de betrokkene met een Nederlander (niet endogaam) dan wel met een Marokkaan of Turk (wel endogaam) was getrouwd. Voor de ongehuwde respondenten is een vraag gebruikt die naar de voorkeur van respondenten vraagt. Respondenten die een voorkeur hebben voor een Nederlander zijn in dit geval samengevoegd met degenen die zeggen geen voorkeur te hebben (hetgeen hier wordt beschouwd als een verandering richting integratie omdat er blijkbaar geen voorkeur is voor een partner uit de eigen etnische groep) en degenen die zeggen dat ze het niet weten en dus ook geen duidelijke voorkeur hebben voor een Turk of Marokkaan. Ook bij het belang dat aan een familierelatie met de partner wordt gehecht, is voor de ongehuwden de intentie onderzocht door hen de vraag voor te leggen of zij het belangrijk vinden dat de toekomstige partner familie is. Aan gehuwden is gevraagd of hun partner familie is.

Bij de analyse kon gebruik worden gemaakt van informatie over de volgende kenmerken van de huwenden.

De invloed van de ouders

Voor zowel de gehuwden als voor de nooit-gehuwden is informatie beschikbaar over de rol van de ouders bij de totstandkoming van het huwelijk. Voor de gehuwden is een onderscheid gemaakt tussen huwelijken waarbij de ouders een hoofd-

rol speelden bij de partnerkeuze en alle overige huwelijken. Bij de ongehuwden is gevraagd welke rol zij verwachten dat de ouders bij hun huwelijk zullen hebben.

Opleidingsniveau

Onderscheid is gemaakt tussen drie groepen respondenten: laag (geen of alleen een lagere schooldiploma); midden (lbo-, vmbo-, mavo- of mbo-diploma), en hoog (minimaal een havo-diploma).

Taalbeheersing

Taalbeheersing is gemeten door middel van de eigen beoordeling van de spreekvaardigheid. Onderscheid is gemaakt tussen de categorieën 'goed', 'redelijk' en 'een beetje of niet'.⁵⁸

Contacten

De huidige contactfrequentie met Nederlanders is onderscheiden in de volgende categorieën: 'voornamelijk met Nederlanders', 'voornamelijk met Turken/Marokkanen', en 'met beiden evenveel' (zie ook noot 8).

Urbane of rurale achtergrond

Wederom is onderscheid gemaakt in drie categorieën op basis van zelfbeoordeling door de respondent van de plaats waar men is opgegroeid (dit kan in het herkomstland of in Nederland zijn): 'dorp', 'kleine stad', 'grote stad'.

Migratieleeftijd

Migratieleeftijd is de leeftijd die iemand had bij zijn/haar eerste migratie naar Nederland. Drie groepen zijn onderscheiden: geboren in Nederland of jonger dan 10 jaar ten tijde van de migratie, 10-14 jaar bij de migratie, en 15 jaar of ouder op het moment van de migratie.

Migratiejaar

Het jaar waarin de respondent voor de eerste keer naar Nederland is gemigreerd is onderverdeeld in drie periodes: 'vóór 1975', '1975 tot en met 1984' en '1985 tot en met 1993'. Voor respondenten die in Nederland zijn geboren is het geboortjaar als migratiejaar genomen.

TABEL 1 Kenmerken van gehuwde en ongehuwde Turken en Marokkanen in Nederland, 1993, %

	Gehuwden		Ongehuwden	
	Turken	Marokkanen	Turken	Marokkanen
(Verwachte) rol ouders bij huwelijk				
- zonder/na consultatie kinderen	31	27	13	32
- zonder/na consultatie ouders	69	73	87	68
Opleiding				
- laag	46	55	21	39
- midden	40	29	55	35
- hoog	13	16	24	26
Opgroeiregio				
- dorp	31	39	10	31
- kleine stad	34	23	38	17
- grote stad	36	39	52	52
Spreekvaardigheid				
- goed	53	42	79	55
- redelijk	25	35	13	28
- beetje/niet	22	23	9	17
Contacten				
- voornamelijk Nederlanders	25	18	31	27
- voornamelijk Turken/Marokkanen	37	33	16	25
- beiden evenveel	38	49	52	47
Leeftijd bij migratie				
- jonger dan 10 jaar	29	13	61	26
- 10 – 14 jaar	20	14	10	15
- 15 jaar of ouder	52	73	29	59
Migratieperiode				
- t/m 1974	24	30	28	18
- 1975 t/m 1984	57	46	47	18
- 1985 t/m 1993	19	25	26	64

Bron NMS-1993

Bij de analyse van de survey-gegevens is in eerste instantie gebruik gemaakt van simpele tabelanalyse. Bij de analyse van de samenhang tussen de verschillende verklarende variabelen en de beide indicatoren voor de partnerkeuze is gebruik gemaakt van logistische regressie. De keuze voor deze analyse wordt gerechtvaardigd door het feit dat de afhankelijke variabelen slechts twee waarden kunnen aannemen: de partner van de huwende man of vrouw is uit het land van herkomst afkomstig of niet en de partner is een familielid of niet. Wij richten ons hier uitsluitend op het meest uitgebreide model.⁵⁹ In de tabel zijn de waarden van de regressie-

coëfficiënt en het significantieniveau vermeld. Logistische regressie wordt gebruikt om de invloed te schatten van de onafhankelijke variabelen op de kans dat iemand endogaam dan wel exogaam huwt, respectievelijk de kans dat iemand wel of niet met familie trouwt. De + en – tekens van de geschatte regressiecoëfficiënt geven aan of er sprake is van een toename respectievelijk daling in kans op endogamie versus exogamie (en familie versus geen familie).

Bivariate analyse

Tabel 2 geeft voor zowel gehuwden als voor ongehuwden een overzicht respectievelijk van de etnische afkomst en familierelatie van de partner en van de voorkeuren van de ongehuwden op dit punt. De waarde van de vergelijkingen tussen gehuwden en ongehuwden is echter beperkt, niet alleen vanwege het verschil in vraagstelling, maar ook omdat intenties nog geen zekerheid geven over feitelijk gedrag. Benadrukt moet ook worden dat bij de ongehuwden de aantallen waarnemingen gering zijn en dat de groep ook qua leeftijd afwijkt van de gehuwden.

De meeste Turken en Marokkanen die hier zijn geboren of na hun migratie in Nederland zijn getrouwd, hebben een sterke voorkeur voor een partner met dezelfde etnische achtergrond als zijzelf (tabel 2). Een etnisch gemengd huwelijk is zeer ongebruikelijk, vooral voor Turken. Toch is vijftien procent van de Marokkanen met een Nederlandse partner getrouwd. Vrouwen trouwen minder vaak buiten hun eigen etnische groep dan mannen.

De gehuwde Turken zijn gemiddeld iets jonger dan de Marokkanen en ook de leeftijd bij huwelijk van de Turken is met gemiddeld 22 jaar lager dan die van de Marokkanen (gemiddeld 24 jaar). Vooral bij mannen is er een duidelijk verschil (23,2 versus 25,9); Turkse vrouwen zijn nauwelijks jonger dan Marokkaanse vrouwen (19,6 versus 20,5). Het zijn vooral de Turken en Marokkanen die hier in de periode tussen 1974 en 1985 zijn gekomen en die op jonge leeftijd trouwen. Turken die vóór 1975 of na 1984 naar Nederland zijn gemigreerd, hebben iets vaker een Nederlandse partner dan hun landgenoten die in de tussenperiode zijn gemigreerd (elf versus zeven procent). De vroege Marokkaanse migranten onderscheiden zich niet van de migranten die in de tweede helft van de jaren zeventig of eerste helft van de jaren tachtig zijn gekomen. Deze groepen sloten veel minder vaak een etnisch gemengd huwelijk dan de meest recente migranten (acht versus 45 procent). Van de Turken en Marokkanen zijn vooral de recente Marokkaanse migranten met een Nederlandse partner getrouwd. De Marokkanen waren bovendien meestal al vijftien jaar of ouder toen ze naar Nederland kwamen. De gemengde huwelijken zijn dan ook voornamelijk door hen gesloten (22 versus vijf procent van degenen die jonger dan vijftien waren). Ook bij de Turken hebben de oudere migranten relatief vaak een Nederlandse partner getrouwd (veertien versus zeven en nul procent).

TABEL 2 Etnische afkomst en familierelatie met de partner, voor gehuwde en ongehuwde Turken en Marokkanen in Nederland, naar geslacht, 1993, %

	Turken		Marokkanen	
	Man	Vrouw	Man	Vrouw
Gehuwden				
Gehuwd na migratie, waarvan:				
– gehuwd met een Nederlander	9	2	18	10
– etnisch endogaam gehuwd	89	98	79	90
– andere nationaliteit	2	–	3	–
Totaal	100	100	100	100
Absolute aantal	89	57	129	45
Gehuwd met familie	30	31	25	22
Ongehuwden				
Voorkeur voor etnische herkomst van partner				
– Nederlander	4	9	–	–
– geen voorkeur	42	–	35	36
– Turk/Marokkaan	50	82	45	59
– weet niet	4	–	20	5
Totaal	100	100	100	100
Absolute aantal	25	16	67	17
Voorkeur voor familielid als partner	–	–	5	5

Bron NMS-1993

De voorkeuren van jonge *ongehuwde* Turken en Marokkanen wijzen in dezelfde richting als bij de gehuwden. De meesten prefereren iemand uit de eigen etnische groep als partner. Ze zijn daarin echter minder uitgesproken dan de gehuwden, want ongeveer een derde heeft geen specifieke voorkeur voor een Turk of Marokkaan dan wel een Nederlander en zes procent van de Turken en zestien procent van de Marokkanen zeggen het niet te weten. Overigens wil bijna niemand zeker een Nederlander als partner. Turken hebben een iets grotere voorkeur voor iemand uit de eigen groep (zestig procent) dan Marokkanen (49 procent). Vrouwen staan al helemaal niet te springen om een Nederlandse partner. Meer dan tachtig procent van de Turkse vrouwen (tegenover vijftig procent van de mannen) en 59 procent van de Marokkaanse vrouwen (versus 46 procent van de mannen) willen graag iemand met dezelfde etnische achtergrond.

Veel huwelijken vonden plaats met een familielid. Ongeveer eenderde van de Turken en bijna een kwart van de Marokkanen is getrouwd met een neef of nicht of iemand anders binnen de familie. Hier is geen verschil zichtbaar tussen mannen en vrouwen. Vooral Turken die tien tot veertien jaar oud waren toen ze naar Nederland kwamen, zijn met een familielid getrouwd (veertig procent). Bij degenen die

op jongere leeftijd kwamen (of in Nederland zijn geboren) of die de veertien al gepasseerd waren, komen dergelijke huwelijken minder voor, althans bij de Turken (respectievelijk dertig en 28 procent). Van de Marokkanen zijn juist de jongste migranten relatief vaak met een familielid getrouwd (36 procent versus achttien à 23 procent). Familiewedden zijn iets vaker gesloten door Turken en Marokkanen die in de periode van 1975 tot 1984 naar Nederland zijn gekomen. Voor de ongehuwden geldt dat alleen een enkele Marokkaan een voorkeur uitspreekt voor een partner die tot de familie behoort.

Multivariate analyse

Om inzicht te krijgen in de krachten die op de frequentie van endogamie en familiehuwelijk van invloed zijn is multivariate analyse noodzakelijk. Afzonderlijke modellen zijn geschat voor gehuwden en ongehuwden. Voor de gehuwden zijn modellen geschat voor zowel de mate van endogamie als voor de familiale herkomst van de partner. Alle hiervoor besproken variabelen zijn in het model opgenomen zij het dat na onderzoek van de bivariate relaties tussen de onafhankelijke variabelen en de beide afhankelijke variabelen een aantal variabelen is gehercodeerd. Voorts zijn om het probleem van de multicollineariteit (sterke samenhang tussen verschillende onafhankelijke variabelen bij correlatieve analyses) van de variabelen leeftijd, migratieleeftijd en migratiejaar te omzeilen⁶⁰ de variabelen leeftijd (op het moment van de survey) en migratieleeftijd samengevoegd tot één variabele die de voorkomende combinaties dekt.⁶¹ Tabel 3 geeft allereerst de beta-coëfficiënten en significantieniveaus voor de partnerkeuze van de gehuwden.

De rol van de ouders bij het sluiten van het huwelijk van hun kind heeft veruit het sterkste effect op de kans dat een persoon uit onze onderzoeksgroep een etnisch gemengd huwelijk sluit. Als ouders volgens de traditionele gewoonten het initiatief nemen bij de partnerkeuze van hun kinderen dan is de kans op een huwelijk met een Turk of Marokkaan beduidend groter. Nemen de kinderen zelf het initiatief, dan wordt de kans groter dat de partner van Nederlandse afkomst is. De invloed van de ouders is de belangrijkste voorspeller voor een endogaam huwelijk.

Een grote rol wordt daarnaast gespeeld door het onderwijsniveau van de betrokkene. Vooral interessant is dat de hoogst opgeleide Turken en Marokkanen zich duidelijk onderscheiden van zowel de middelbaar als de laagopgeleiden, die onderling niet verschillen. Hoog opgeleide Turken en Marokkanen die minimaal een havo-diploma bezitten hebben een grotere kans op een huwelijk met een Nederlander.

TABEL 3 Logistische regressieanalyse van endogamie en familiehuwelijk bij (in Nederland) gehuwde Turken en Marokkanen in Nederland, 1993

	Endogamie β	Familie β
Constante		
Rol van ouders bij huwelijk	6.26**	-.60
– ouders beslissen zonder of na consultatie van kinderen	2.95**	.69*
– kinderen beslissen zonder of na consultatie van ouders (ref.)	–	–
Afkomst		
– Turks	.10	-.12
– Marokkaans (ref.)	–	–
Geslacht		
– man	-1.62*	.69
– vrouw	–	–
Urbanisatie opgroei-regio		
– dorp (ref.)	–	–
– kleine stad	-.43	.42
– grote stad	-1.37*	.17
Onderwijsniveau		
– laag	-1.13	-.10
– midden (ref.)	–	–
– hoog	-2.02**	-.93
Beheersing Nederlandse taal		
– goed	-.37	-1.25**
– redelijk	-.28	-1.36**
– beetje/niet (ref.)	–	–
Contacten		
– vnl. met Nederlanders	-1.13*	.43
– vnl. met Turken/Marokkanen of vnl. met T/M + Nederlanders (ref.)	–	–
Leeftijd/migratieleeftijd		
– >40 jr./15-plus jr.	-.95	n.o.
– <40 jr./15-plus jr.	-2.00*	
– <40 jr./<15 jr. (ref.)	–	
Leeftijd/migratie-leeftijd		
– >30 jr./15-plus jr.	n.o.	-.48
– <30 jr./15-plus jr.		.31
– 30 jr./<15 jr. (ref.)		–
Migratieperiode		
– Tot 1975	-.89	-.41
– 1975 tot 1985 (ref.)	–	–
– 1985 t/m 1993	-1.73**	-1.09*
R ²	50,4	18,0

* p < .05, ** p < .01; n.o.: niet opgenomen in dit model
N (gehuwd) = 320

Bron NMS-1993

Een verdere bevestiging van de veronderstelling dat het onderscheid tussen traditionele waarden en 'moderne' waarden een centrale rol speelt bij de partnerkeuze blijkt ook uit het feit dat het type gemeente waarin iemand is opgegroeid een sterk effect heeft op de mate van endogamie. Is de betrokkene opgegroeid in een grote stad dan is de kans op een Nederlandse partner ook groter dan wanneer zij hun jeugd hebben doorgebracht in een kleine stad of een dorp.

De kans dat mannen met een Nederlandse partner trouwen is, zoals verwacht, groter dan die van vrouwen, zelfs als rekening wordt gehouden met verschillen tussen mannen en vrouwen in opleiding, contactfrequentie en de invloed van de ouders. Waarschijnlijk heeft dit te maken met de hier eerder besproken invloed van religie. Vrouwen mogen immers in principe niet met een niet-moslim trouwen, mannen wel.

Het effect van het gevolgd hebben van een hoge opleiding (waar Turken en Marokkanen een minderheid vormen) wijst al op het belang van contacten met Nederlanders. De analyse wijst inderdaad uit dat degenen die voornamelijk met Nederlanders contacten hebben, ook een grotere kans hebben op een Nederlandse partner dan degenen die vooral met Turken of Marokkanen omgaan of evenveel met Turken en Marokkanen als Nederlanders. Hierbij moet overigens wel bedacht worden dat contacten pas ná het huwelijk zijn gemeten en dus theoretisch een gevolg zouden kunnen zijn van het huwelijk met een Nederlandse partner.

Verrassend is dat de beheersing van de Nederlandse taal, gecontroleerd voor de andere variabelen, geen effect heeft op de keuze van een partner. Ook wanneer het onderwijsniveau niet in het model is opgenomen is een effect van taalbeheersing afwezig, en van een interactie-effect is geen sprake.

In onze inleidende beschouwing is vooral de nadruk gelegd op de veranderingen in de tijd, op het moment in de levensloop dat een migrant zich in Nederland vestigde en op het effect dat het verstrijken van de tijd op het patroon van partnerkeuze kan hebben gehad. Tegen de verwachting in wordt de socialisatiehypothese niet ondersteund door de resultaten. Het zijn de migranten die op het moment van onderzoek jonger waren dan veertig jaar en minimaal vijftien jaar oud waren toen ze naar Nederland kwamen, die de grootste kans hebben op een huwelijk met een Nederlandse partner, en niet de Turken en Marokkanen die hier al van jongs af aan wonen. De enige verklaring die we hiervoor zouden kunnen geven is dat degenen die hier in Nederland zijn opgegroeid en al getrouwd zijn, een selectieve groep vormen. Uit eerdere analyses is gebleken dat de Marokkanen in deze survey op relatief jonge leeftijd zijn getrouwd, wat een indicatie is voor een traditionele achtergrond.⁶²

Het zijn vooral de migranten die recent zijn gekomen (vanaf 1985) die met Nederlanders trouwen. Dit zou erop kunnen wijzen dat recentere migranten, die deel hebben gehad aan de in de herkomstlanden plaatsvindende veranderingen en

daardoor een meer moderne achtergrond hebben, minder belemmering voelen om met een Nederlander trouwen.

Een geheel ander beeld komt naar voren wanneer we kijken naar de keuze voor een partner die tot de familie behoort. Kenmerken die een indicatie vormen voor moderne waarden, zoals onderwijs, een stedelijke omgeving en contacten met Nederlanders, zijn niet van belang voor het al dan niet kiezen van een familielid als partner. Wel is het zo dat juist de recente migranten minder vaak met een familielid zijn getrouwd, wat in de richting wijst dat recentere migranten er 'modernere' waarden op nahouden. Het geheel suggereert echter dat de keuze voor een familielid niet of niet alleen te maken heeft met traditionele waarden. Niettemin is het zo dat als de ouders het initiatief nemen bij de partnerkeuze van hun kinderen, de kans op een familiehuwelijk groter is, wat een indicatie is dat een traditionele achtergrond wel een (beperkte) rol speelt. Kenmerken als geslacht, leeftijd en ook leeftijd bij migratie spelen geen rol. Dit betekent dat ook in dit geval de socialisatiehypothese niet wordt bevestigd.

Opmerkelijk is dat de beheersing van de Nederlandse taal de belangrijkste factor is die bepaalt of wel of niet een familielid als huwelijkspartner wordt gekozen. Deze factor speelde bij endogamie in het geheel geen rol, maar als het gaat om wel of geen familielid als partner, dan blijken degenen die Nederlands redelijk tot goed beheersen een veel minder grote kans te hebben op een huwelijk met een familielid.

Tabel 4 richt zich op de factoren die de door de ongehuwden naar voren gebrachte voorkeuren voor een partner bepalen.⁶³ Slechts weinig van de in het model opgenomen kenmerken oefenen een significant effect uit op de kans dat een ongehuwde Turk of Marokkaan een voorkeur heeft voor een partner uit de eigen etnische gemeenschap. Alleen de rol van de ouders blijkt nog niet te zijn uitgespeeld, en ook het verschil in voorkeur tussen mannen en vrouwen blijft zichtbaar. Turken en Marokkanen die verwachten dat zijzelf zullen bepalen wie hun (toekomstige) partner zal zijn, spreken een minder specifieke voorkeur uit voor een Turkse of Marokkaanse partner, dan zij die menen dat de ouders in eerste instantie een partner voor hen zullen uitkiezen. Voor eerstgenoemde groep maakt het niet uit of de partner een Turk/Marokkaan is dan wel een Nederlander.

Mannen hebben een minder sterke voorkeur voor een partner uit de eigen kring dan vrouwen. Factoren als opleidingsniveau, contacten met Nederlanders, of een jeugd in een stedelijke omgeving spelen echter bij de ongehuwden geen rol. Dit zou een indicatie kunnen zijn dat moderne waarden tot op alle niveaus zijn doorgedrongen, en dat integratie op het punt van de partnerkeuze zich langzaam aan het voltrekken is. Het hoge percentage Turkse en Marokkaanse jongeren voor wie het naar hun eigen zeggen niet uitmaakt of hun toekomstige partner iemand uit de eigen etnische gemeenschap is of een Nederlander bevestigt dit idee. Het kan echter ook een andere betekenis hebben. Zo zou modernisering juist tot méér endogamie kunnen leiden. In de discussie gaan we hier verder op in.

TABEL 4 Logistische regressieanalyse van endogamie bij (in Nederland) ongehuwde Turken en Marokkanen in Nederland, 1993

	β
Constante	2.93
Rol van ouders bij huwelijk	
– ouders beslissen zonder of na consultatie van kinderen (ref.)	–
– kinderen beslissen zonder of na consultatie van ouders	-1.17*
Afkomst	
– Turks	.16
– Marokkaans (ref.)	–
Geslacht	
– man	-1.44*
– vrouw	–
Urbanisatie opgroei-regio	
– dorp (ref.)	–
– kleine stad	-.19
– grote stad	-.18
Onderwijsniveau	
– laag	-.96
– midden (ref.)	–
– hoog	-.85
Beheersing Nederlandse taal	
– goed	1.34
– redelijk	-.38
– beetje/niet (ref.)	–
Contacten	
– vnl. met Nederlanders	.59
– vnl. met Turken/Marokkanen	-.74
– met beiden evenveel (ref.)	–
Leeftijd	
– 18-22 jr. (ref.)	–
– 23 jr. en ouder	.02
Migratieleeftijd	
– 0-9 jr.	-1.74
– 10-14 jr.	-1.59
– 15+ jr. (ref.)	–
Migratieperiode	
– tot 1975	.07
– 1975 tot 1985 (ref.)	–
– 1985 t/m 1993	.68
R ²	27,7

* p < .05, ** p < .01; n.o.: niet opgenomen in dit model
N (ongehuwd) = 120

Bron NMS-1993

De rol die ouders ook bij de partnerkeuze van ongehuwden nog spelen, en het verschil tussen mannen en vrouwen duiden er echter op dat culturele gewoonten uit het herkomstland nog steeds een rem vormen op het overnemen van de Nederlandse waarden en normen op het terrein van de partnerkeuze. De grote sociaal-culturele afstand tussen de landen van herkomst en de Nederlandse samenleving blijft op dit punt bestaan.⁶⁴

Foto: Wim de Jonge (NIDI)

Discussie

De integratie van Turken en Marokkanen in Nederland is de afgelopen decennia langzaam maar zeker gegroeid als het gaat om structurele indicatoren als opleiding en arbeidsparticipatie.⁶⁵ Tegelijkertijd zijn er aanwijzingen dat de culturele integratie minder ver is gevorderd. Ook de hier onderzochte indicator voor culturele integratie, de keuze voor een huwelijkspartner uit de 'eigen' of 'niet-eigen' groep levert een wisselend beeld op.

De overgang van Turken en Marokkanen van een collectief-georiënteerde naar een geïndividualiseerde samenleving blijkt het oorspronkelijke partnerkeuzepatroon slechts ten dele te hebben aangetast. Op basis van gegevens verzameld in 1993 zijn er indicaties dat er veranderingen zijn opgetreden in het partnerkeuzeproces, maar tegelijkertijd zijn deze indicaties toch beperkt. Het feit dat het volgen van een hogere opleiding en het hebben van contacten met vooral Nederlanders de

kansen op een endogaam huwelijk verminderen, gevoegd bij het feit dat het aandeel van de Turken en Marokkanen met een hoger opleidingsniveau langzaam aan het stijgen is, lijken te wijzen op veranderingen in de richting van integratie op het terrein van de partnerkeuze. Ook de verwachtingen die de ongehuwden tot uitdrukking brengen, verwachtingen die mede bepalend zijn voor hun feitelijk gedrag in de jaren na 1993, wijzen op verandering. Anderzijds blijkt dat maar in beperkte mate van veranderingen sprake is als we afgaan op de effecten die de socialisatie in Nederland heeft gehad of als we constateren dat met het verstrijken van de tijd niet zonder meer een verhoging van het percentage niet-endogame huwelijken is opgetreden. Dat mannen nog steeds vaker dan vrouwen exogaam huwen, ondersteunt het vermoeden dat traditionele waarden hun invloed nog niet hebben verloren.

Hooghiemstra heeft erop gewezen dat het te eenvoudig is om de keuze van een migrant voor een partner in het land van herkomst alleen toe te schrijven aan gebrekkige integratie.⁶⁶ Er zijn vele, ook andere dan de traditionele, verklaringen aan te dragen waarom migranten niet met een Nederland(s)e(r) trouwen. Zo zijn de mogelijkheden om Nederlanders te ontmoeten soms beperkt, en is de keuze van een partner uit het land van herkomst (de meerderheid van de endogame huwelijken vindt plaats met een partner die nog in het land van herkomst woont) vaak gemakkelijker: de gelegenheid tot daadwerkelijk ontmoeten van personen van het andere geslacht is minder beperkt dan in Nederland, doordat men op vakantie in het herkomstland meer vrijheid geniet dan in Nederland en de sociale controle er minder is.⁶⁷

Verder kunnen argumenten die Reniers naar voren heeft gebracht als mogelijke verklaring voor het in stand blijven van het familiehuwelijk ook voor endogame huwelijken gelden.⁶⁸ De onverminderde belangstelling voor een endogaam huwelijk kan zeer goed in verschuivingen in voorkeuren zijn gelegen, een verschuiving die op zich een uiting van moderniteit kan zijn. Zo kan voor de man een huwelijk met een vrouw uit het land van herkomst ook voordelen bieden: de kans op een traditionele vrouw die geen aantasting betekent van de mannelijke macht en autoriteit in het huishouden wordt erdoor vergroot. Dergelijke argumenten werden naar voren gebracht in de kwalitatieve interviews die voor dit onderzoek werden gehouden.⁶⁹ Ook voor Marokkaanse of Turkse vrouwen in Nederland heeft de keuze voor een man uit het land van herkomst voordelen die op wijzigingen in de positie van de vrouw wijzen: haar machtspositie wordt vergroot doordat zij degene is die de Nederlandse samenleving kennen, zij verlaat niet haar familie maar de man verlaat de zijne hetgeen een omkering van de oude gewoontes betekent, en zij kan eisen stellen ten aanzien van de status, opleiding et cetera van de kandidaat omdat potentiële partners uit het herkomstland graag naar Nederland willen komen.⁷⁰ Voor zowel mannen als vrouwen geldt dus dat zij met deze huwelijksstrategie hun (machts)positie versterken.⁷¹ Daarnaast betekent een keuze voor een partner uit het land van herkomst soms ook dat vrouwen in Nederland geen

genoegen nemen met een partner in Nederland met een lage sociale positie of een criminele achtergrond.⁷²

Voor wat betreft de rol die familiehuwelijken in het proces van partnerkeuze spelen is de situatie nog minder duidelijk. Er zijn indicaties dat veel Turken en Marokkanen in Nederland nog steeds waarde hechten aan de familieband wanneer zij een partner kiezen en de afname van familiehuwelijken is niet zo groot als men zou verwachten. Ook uit internationaal onderzoek is gebleken dat familiehuwelijken tegen de verwachting in lang niet altijd afnemen.⁷³ Duidelijk blijkt uit ons onderzoek dat de rol van de ouders daarbij een belangrijke is, maar kenmerken zoals onderwijs, contacten met Nederlanders en regio waar men is opgegroeid (waarvan de verwachting was dat ze zouden leiden tot een vermindering van het percentage familiehuwelijken) lijken weinig effect te hebben op de frequentie waarmee familiehuwelijken zijn gesloten. Verschillende verklaringen zijn hiervoor mogelijk. Een daarvan is hiervoor al geopperd, namelijk het toelatingsbeleid en het effect dat dit heeft op de houding van de achtergebleven familie in het herkomstland.⁷⁴ Met de migratie naar de Nederlandse samenleving zijn de economische omstandigheden voor de Turkse en Marokkaanse migranten gewijzigd. Niet langer zijn zij voor hun sociale zekerheid afhankelijk van familie. Voor hen zijn daarmee de oude motieven voor een familiehuwelijk komen te vervallen, maar dat geldt niet voor de familie in het herkomstland. Migratie is voor hen nog steeds een aantrekkelijke optie om hun economische positie te verbeteren, en het Nederlandse toelatingsbeleid laat in de praktijk alleen een huwelijk nog als mogelijkheid open om op legale wijze naar Nederland te komen en hier te werken. Door een beroep te doen op de onderlinge banden en verplichtingen (die in de eerste plaats tussen families gelden) oefent de familie in Turkije of Marokko druk uit op de gemigreerde familie en probeert op die manier een huwelijk te regelen met een neef of nicht in het bestemmingsland. In diepte-interviews met Turken en Marokkanen in Nederland wordt hiervan melding gemaakt.⁷⁵ Het is dus mogelijk dat de voorkeuren wel veranderd zijn maar dat invloeden van buitenaf (zoals de economische situatie in zowel herkomstland als Nederland) ervoor zorgen dat in de praktijk nog steeds vaak met een familielid wordt getrouwd.

Een andere optie is dat veranderingen in (kern-)waarden en gedrag op het vlak van de partnerkeuze (zowel endogamie als familiehuwelijk) meer tijd nodig hebben. De culturele afstand tussen Turkse of Marokkaanse en westerse waarden en normen is op dit vlak groot en daar kan een remmende werking van uitgaan. Bovendien zijn de meeste Turken en Marokkanen in Nederland opgegroeid in regio's in hun herkomstland die als traditioneel bekend staan. Verder kan het nog zo zijn dat de voorkeuren wel degelijk zijn veranderd, maar dat het familiehuwelijk een andere functie heeft gekregen, en niet langer moet worden beschouwd als een traditionele keuze. Dit is althans de conclusie die uit diepte-interviews met Turkse en Marokkaanse meisjes kan worden getrokken.⁷⁶ Hun voorkeuren zijn wel gemo-

derniseerd, ze zeggen ook te zijn getrouwd uit liefde, maar (opnieuw) de omstandigheden (gedragsrestricties in Nederland en gelegenheid) zorgden ervoor dat de partner een familielid was. De ouders spelen in dit geheel ook een rol, omdat hun houding voor een deel bepaalt wie hun kinderen mogen ontmoeten. De restricties die traditionele ouders opleggen, beperken de mogelijkheden om andere opvattingen (over partnerkeuze) over te nemen of in praktijk te brengen. Weinig invloed van de ouders biedt dus de grootste garantie voor veranderingen in de bestaande voorkeuren.

De resultaten laten zien dat de idee van een lineaire ontwikkeling van het moderniseringsproces te simpel is. Voor de hand liggende verklaringen (zoals die van socialisatie in Nederland of 'recentere tijden zijn modernere tijden') gaan niet op. Tegelijkertijd moeten we constateren dat de meeste huwelijken nog steeds endogaam zijn, ook onder de jongere generaties. Terwijl enerzijds de modernisering in gang lijkt te zijn gezet (zie de geringere kans op een endogaam huwelijk voor bijvoorbeeld hoger opgeleiden), wordt anderzijds de praktijk van endogamie en familiehuwelijken in stand gehouden.

Wellicht is het zelfs zo dat modernisering juist heeft *geleid* tot een toename van endogamie. Dankzij mondialisering en economische vooruitgang zijn Turken en Marokkanen, in tegenstelling tot migranten in voorgaande eeuwen, altijd in staat geweest om hun herkomstland regelmatig te bezoeken. Juist als *gevolg* van die modernisering namen de mogelijkheden van contacten met landgenoten en ook de kans een partner in het buitenland te ontmoeten toe. Dat de jaren negentig gekenmerkt werden door een ongekende economische vooruitgang, ook onder allochtonen, zou dan een verklaring kunnen zijn voor de hoge endogamie-percentages die nog steeds worden gevonden.⁷⁷

Ten slotte kan (een deel van) de verklaring van de hoge percentages op dit moment ook gelegen zijn in de houding van Nederlanders ten aanzien van buitenlanders en meer in het bijzonder de islam. De islam wordt heftig bekritiseerd, en dat maakt een islamitische partner voor Nederlanders wellicht minder aantrekkelijk; tegelijk leidt die kritiek mogelijk tot een defensieve reactie van allochtone jongeren, waarbij zij zich afwenden van de Nederlanders en de blik weer richten op de eigen groep.

Noten

- 1 De auteurs danken Aat Liefbroer (NIDI) voor zijn waardevolle suggesties en adviezen over de statistische analyses.
- 2 Bewerking van CBS-cijfers.
- 3 Culturele integratie is hier gedefinieerd als de mate waarin de cultuur van de nieuwe groepen overeenkomt met de cultuur van de dominante samenleving. 'Cultuur' omvat niet alleen de waarden en normen die gedeeld worden door een groep, maar ook het

- gedrag waarin de waarden vorm krijgen. Veenman, 'Langzaam'; Dagevos, *Perspectief*; De Valk, *Oude*.
- 4 Coleman, 'Trends'.
 - 5 Hondius, *Gemengde*.
 - 6 Zie onder meer Buijs, *Leven*; Holzhaus, *Hoge*; Hondius, *Gemengde*; Rişvanoğlu-Bilgin, *Verschillend*; De Vries, *Ogen*; Yerden, *Trouwen*.
 - 7 Zie onder meer Hooghiemstra en Manting, 'Turkse'.
 - 8 Hooghiemstra, *Trouwen*.
 - 9 Esveldt et al, *Migratiemotieven*.
 - 10 Hooghiemstra, *Trouwen*.
 - 11 Blau en Schwartz, *Crosscutting*; Coleman, 'Trends'.
 - 12 Zie onder meer Gurak en Fitzpatrick, 'Intermarriage' en Gurak, 'Family'.
 - 13 Gurak, 'Family'.
 - 14 Kalmijn, 'Spouse'.
 - 15 Wakil et al, 'Between'.
 - 16 Dumon, 'Family'.
 - 17 Kalmijn, 'Shifting boundaries'.
 - 18 Huntington, *Clash*; Inglehart en Baker, 'Modernization'; Todd, *Explanation*; Triandis et al, 'Individualism'; Triandis, 'Psychological'; zie ook De Valk e.a., *Oude*.
 - 19 Bittles, *Consanguineous*; Azalmat et al, *Enquête*; Ergöçmen, 'Proximate'; State Institute of Statistics, *Women*; Lodewijckx et al, 'Turkse'; Reniers, 'Post-migration'.
 - 20 Kağıtçıbaşı, 'Alienation'; zie ook Böcker, *Turkse*.
 - 21 Van den Berg-Eldering, *Marokkaanse*; Mernissi, *Beyond*; Mernissi, *Sexe*; Rişvanoğlu-Bilgin e.a., *Verschillend*.
 - 22 Givens en Hirschman, 'Modernization'.
 - 23 Böcker, *Turkse*.
 - 24 Zie onder meer Delaney, *Seed*; Givens en Hirschman, *Modernization*; Renier, 'Post-migration'.
 - 25 Kalmijn, 'Shifting boundaries'.
 - 26 De Vries, *Ogen*; Yerden, *Trouwen*.
 - 27 Mernissi, *Beyond*; Esveldt en Kulu-Glasgow, 'Gezinsvorming'.
 - 28 Mitterauer, *History*, zie Van Poppel, *Population*.
 - 29 Van Poppel, *Population*.
 - 30 Zie onder meer Grusky en DiPrete, 'Recent'; Kalmijn, 'Shifting boundaries' 786-800; Uunk en Ultee, 'Partnerkeuze'; Ultee en Luijkx, 'Education'.
 - 31 Mannen mogen in principe wél een niet-moslim huwen zolang deze zich maar bekeert tot de Islam of 'knows the book' (wat zoveel betekent als: 'zij is een christen of joods') en hun eventuele kinderen worden opgevoed volgens de Islam (Coleman, 'Trends in Fertility'; Reniers, *Post-migration*).
 - 32 Todd, *Explanation*.
 - 33 Gurak, 'Family'; Kağıtçıbaşı, 'Alienation'.
 - 34 Holzhaus, *Hoge*; Kağıtçıbaşı, 'Alienation'; Wakil e.a., 'Between'; Gurak, 'Family'.
 - 35 Esveldt et al, *Migratiemotieven*.
 - 36 Zie ook Gurak, 'Family'.
 - 37 Kalmijn, 'Spouse'.
 - 38 Wakil et al., 'Between'.
 - 39 Tijd kan ook van invloed zijn via de periode waarin het huwelijk is gesloten. Migranten die recent zijn getrouwd huwen in een periode die moderner is dan de tijd waarin, bij-

voorbeeld, hun ouders trouwden. Te verwachten valt dus dat Turken en Marokkanen die kort geleden in het huwelijk zijn getreden, zich, evenals recente migranten, op het gebied van de partnerkeuze meer door individualistische normen hebben laten leiden. Deze factor wordt hier verder niet behandeld. Analyses hebben uitgewezen dat de duur van het verblijf in Nederland tot het huwelijk eenzelfde effect heeft als het migratiejaar.

- 40 Zie Böcker, 'Turkse'; Esveldt e.a., *Migratiemotieven*.
- 41 Wakil et al, 'Between'; zie ook Engbersen en Gabriëls, *Sferen*.
- 42 Gurak, 'Family'.
- 43 Davis, 'Achievement'; Kohn, *Class*; Kalmijn, 'Shifting boundaries'.
- 44 Bernstein, *Class*; Kalmijn, 'Assortative': 427.
- 45 Hooghiemstra, 'Voor de keuze'.
- 46 Kalmijn, 'Assortative'; Van Poppel, *Population*.
- 47 Givens en Hirschman, 'Modernization'; Goode, *World*.
- 48 Zie Gurak, 'Family'; Givens en Hirschman, 'Modernization'.
- 49 Zie ook Goode, *World*.
- 50 Zie onder meer De Vries, *Ogen*; Wakil et al, 'Between'; Holzhaus, *Hoge*; Hooghiemstra, 'Voor de keuze'.
- 51 Het onderzoek is gefinancierd door het Ministerie van Justitie en de Nederlandse organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek (NWO).
- 52 De totale bevolking van Turkse afkomst in de leeftijd van 18-67 jaar was ruim 141 duizend; 128 duizend van hen woonden in gemeenten met meer dan 20 duizend inwoners. Voor de bevolking van Marokkaanse afkomst waren deze cijfers respectievelijk 115 duizend en 104 duizend.
- 53 CBS, *Maandstatistiek*.
- 54 Esveldt e.a., *Migratiemotieven*.
- 55 Een uitvoerige verantwoording van de opzet en uitkomsten van het onderzoek, van de vragenlijst en de betrouwbaarheid daarvan is te vinden in Esveldt e.a., *Migratiemotieven*.
- 56 CBS, *Maandstatistiek*.
- 57 Esveldt e.a., *Migratiemotieven*.
- 58 De taalbeheersing is gemeten op het moment van het interview, en niet op het moment van de partnerkeuze. We weten dus niet of iemand die Nederlands goed spreekt, daarvoor in staat was om een relatie aan te gaan met Nederlanders, of dat deze persoon de taal juist zo goed spreekt omdat hij of zij omging met Nederlanders. Hetzelfde kan worden gezegd van de contactfrequentie.
- 59 Interactie-effecten zijn wel in een aantal gevallen geschat maar worden hier niet gepresenteerd.
- 60 Twee van de drie variabelen bepalen samen de waarde van de derde variabele.
- 61 Deze zijn voor de analyse van endogamie bij gehuwden: ouder dan 40 jaar en 15 jaar of ouder bij migratie; jonger dan 40 jaar en 15 jaar of ouder bij migratie; jonger dan 40 jaar en jonger dan 15 jaar bij migratie. Voor de analyse van familiehuwelijken zijn de categorieën: ouder dan 30 jaar en 15 jaar of ouder bij migratie; jonger dan 30 jaar en 15 jaar of ouder bij migratie; jonger dan 30 jaar en jonger dan 15 jaar bij migratie.
- 62 Esveldt en Schoorl, 'Veranderingen'.
- 63 Aangezien de ongehuwde Turken en Marokkanen geen specifieke voorkeur zeggen te hebben voor een partner uit de familiekring is geen multivariate analyse uitgevoerd voor de voorkeuren voor een familiehuwelijk.
- 64 Zie ook Wakil et al, 'Between'.
- 65 Veenman, *Heb je niets, Participatie*; Dagevos, *Perspectief*.

- 66 Hooghiemstra, 'Voor de keuze'.
 67 Zie Esveldt e.a., *Migratiemotieven*; Esveldt en Schoorl, 'Veranderingen'.
 68 Reniers, 'Post-migration'.
 69 Esveldt en Schoorl, 'Veranderingen'.
 70 Zie ook Esveldt en Schoorl, 'Veranderingen'.
 71 Reniers, 'Post-migration'.
 72 Esveldt en Schoorl, 'Veranderingen'.
 73 Reniers, 'Post-migration'; Hussain en Bittles, 'Prevalence'; Wahab en Ahmad, 'Biosocial'; Bittles et al, 'Trends'.
 74 Zie ook Reniers, 'Post-migration' en Böcker, *Turkse*.
 75 Böcker, *Turkse* en Esveldt en Schoorl, 'Veranderingen'.
 76 Esveldt e.a., 'Migratiemotieven'.
 77 Hooghiemstra, 'Trouwen'.

Literatuur

- M. Azelmat, M. Ayad en E.A. Housni, *Enquête Nationale sur la Population et la Santé (ENPS-II) 1992* (Rabat 1993).
 L. van den Berg-Eldering, *Marokkaanse gezinnen in Nederland* (Alphen aan de Rijn 1981).
 B. Bernstein, *Class, Codes, and Control*, vol. 1 (London 1971).
 A.H. Bittles, *Consanguineous marriage: current global incidence and its relevance to demographic research* (University of Michigan 1990).
 A.H. Bittles, J.M. Coble en N. Appaji Rao, 'Trends in Consanguineous Marriage in Karnataka, South India, 1980-89', *Journal of Biosocial Science* 25 (1993), 111-116.
 P.M. Blau en T.C. Schwartz, *Crosscutting social circles* (Londen 1984).
 A. Böcker, *Turkse migranten en sociale zekerheid: van onderlinge zorg naar overheidszorg?* (Amsterdam 1994).
 F. Buijs (1993), *Leven in een nieuw land. Marokkaanse jongemannen in Nederland* (Utrecht 1993).
 Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Niet in Nederland geboren personen naar geboorteland, per gemeente, 1 januari 1990', *Maandstatistiek van de bevolking* 1 (1991), 50-58.
 Centraal Bureau voor de Statistiek, 'Bevolking naar geboorteland resp. geboorteland ouders, per gemeente, 1 januari 1992', *Maandstatistiek van de bevolking* 6 (1993), 42-54.
 D.A. Coleman, 'Trends in Fertility and Inter-marriage among Immigrant Populations in Western Europe as Measures of Integration', *Journal of Biosocial Science*, 26 (1994), 107-136.
 J. Dagevos, *Perspectief op integratie. Over de sociaal-culturele en structurele integratie van etnische minderheden in Nederland* (Den Haag 2001).
 J.A. Davis, 'Achievement Variables and Class Cultures: Family, Schooling, and Forty-Nine Dependent Variables in the Cumulative GSS', *American Sociological Review*, 47 (1982), 569-586.
 C. Delaney, *The Seed and the soil. Gender and cosmology in Turkish village society* (Berkeley 1991).
 W.A. Dumon, 'Family and migration', *International Migration*, 3 (1989), 251-270.
 G. Engbersen en R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie* (Amsterdam/Meppel 1995).

- B.A. Ergöçmen (1994), 'Proximate determinants of fertility', *Demographic and Health Survey 1993* (Ankara/Calverton 1994).
- I. Esveldt en I. Kulu-Glasgow, 'Gezinsvorming bij vrouwen van Turkse of Marokkaanse afkomst in Nederland: een literatuuronderzoek', *Bevolking en Gezin*, boekaflevering, 1994, 53-96.
- I. Esveldt, I. Kulu-Glasgow, J.J. Schoorl en H. van Solinge, *Migratiemotieven, migratienetwerken en partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (Den Haag 1995).
- I. Esveldt en J.J. Schoorl, 'Veranderingen in de huwelijkssluiting van Turken en Marokkanen in Nederland', *Bevolking en Gezin*, 3 (1998), 53-86.
- B.P. Givens en Ch. Hirschman, 'Modernization and consanguineous marriage in Iran', *Journal of Marriage and the Family*, November (1994), 820-834.
- W.J. Goode, *World revolution and family patterns* (New York 1963).
- D. Grusky en Th.A. DiPrete, 'Recent trends in the process of stratification', *Demography* 27 (1990), 617-38.
- D.T. Gurak en J.P. Fitzpatrick (1982), 'Intermarriage among Hispanic Ethnic Groups in New York City', *American Journal of Sociology*, 4 (1982), 921-934.
- D.T. Gurak, 'Family formation and marital selectivity among Colombian and Dominican Immigrants in New York City', *International Migration Review*, 2 (1987), 275-297.
- I. Holzhaus, *Een hoge prijs. Marokkaanse meisjes en jonge vrouwen in Nederland* (Amsterdam 1991).
- D. Hondius, *Gemengde huwelijken, gemengde gevoelens. Aanvaarding en ontwijking van etnisch en religieus verschil sinds 1945* (Den Haag 1999).
- E. Hooghiemstra, 'Voor de keuze: een specifieke of algemene blik op partnerkeuze van migranten', *Migrantenstudies*, 4 (2000), 209-228.
- E. Hooghiemstra, *Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen in Nederland* (Den Haag 2003).
- E. Hooghiemstra en D. Manting, 'Turkse en Marokkaanse huwelijksmigranten', *Maandstatistiek van de Bevolking (CBS)*, 10 (1997), 25-34.
- S.P. Huntington, *The clash of civilizations and the remaking of world order* (London 1996).
- R. Hussain en A.H. Bittles, 'The Prevalence and Demographic Characteristics of Consanguineous Marriages in Pakistan', *Journal of Biosocial Sciences*, 30 (1998), 261-275.
- R. Inglehart en W.E. Baker, 'Modernization, cultural change, and the persistence of traditional values', *American Sociological Review*, 1(2000), 19-51.
- C. Kağıtçıbaşı, 'Alienation of the outsider: the plight of migrants', *International Migration*, 2 (1987), 195-209.
- M. Kalmijn, 'Shifting boundaries: trends in religious and educational homogamy', *American Sociological Review*, 56 (1991), 786-800.
- M. Kalmijn, 'Spouse selection among the children of European Immigrants: a comparison of marriage cohorts in the 1960 census', *International Migration Review*, 1 (1993), 51-78.
- M. Kalmijn, 'Assortative mating by cultural and economic occupational status', *American Journal of Sociology*, 100 (1994), 422-453.
- M.L. Kohn, *Class and Conformity* (Chicago 1977).
- E. Lodewijckx, H. Page en R. Schoenmaekers, 'Turkse en Marokkaanse gezinnen in verandering: de nuptialiteits- en vruchtbaarheidstransities', *Bevolking en Gezin*, 1 (1996), 107-137.
- F. Mernissi, *Beyond the veil: male-female dynamics in a modern muslim society* (Halsted 1975).
- F. Mernissi, *Sexe idéologie islam* (Paris 1983).

- M. Mitterauer, *A history of youth* (Oxford 1992).
- R. Penninx, 'Ethnic groups in the Netherlands: emancipation or minority group formation?', *Ethnic Racial Studies*, 12 (1989).
- F. van Poppel, A.C. Liefbroer, J.K. Vermunt en W. Smeenk, 'Love, necessity and opportunity: Changing patterns of marital age homogamy in the Netherlands, 1850-1993', *Population Studies*, 55 (2001), 1-13.
- G. Reniers, 'Post-migration survival of traditional marriage patterns: consanguineous marriage among Turkish and Moroccan immigrants in Belgium', *IPD-Working Paper 1998-1 vakgroep Bevolkingswetenschappen* (Universiteit van Gent 1998).
- S. Rişvanoğlu-Bilgin, L. Brouwer en M. Priester, *Verskillend als de vingers van een hand. Een onderzoek naar het integratieproces van Turkse gezinnen in Nederland* (Leiden 1986). State Institute of Statistics, *Women in Statistics* (Ankara 1995).
- E. Todd, *The explanation of ideology. Family structures and social systems* (Oxford/New York 1985).
- H.C. Triandis, 'The psychological measurement of cultural syndromes', *American Psychologist*, 51 (1996), 407-415.
- H.C. Triandis, R. Bontempo en M.J. Villareal, 'Individualism and Collectivism: Cross-Cultural Perspectives on Self-Ingroup Relationships', *Journal of Personality and Social Psychology*, 2 (1988), 323-338.
- E. Tunçbilek en M. Ulusoy, 'Consanguinity in Turkey in 1988', *Turkish Journal of Population Studies*, 11 (1989), 35-46.
- W.C. Ultee en R. Luijckx, 'Educational heterogamy and father-to-son occupational mobility in 23 industrial nations: general societal openness or compensatory strategies of reproduction?', *European Sociological Review*, 2 (1990), 125-149.
- W. Uunk en W.C. Ultee, 'Partnerkeuze in Nederland: trends in herkomst- en opleidingshomogamie tussen 1947 en 1992', *Sociale Wetenschappen*, 2 (1996), 23-46.
- H.A.G. de Valk, I. Esveldt, K. Henkens en A.C. Liefbroer, *Oude en nieuwe allochtonen in Nederland. Een demografisch profiel* (Den Haag 2001).
- J. Veenman, 'Langzaam voorwaarts. Ontwikkelingen in de sociaal-economische positie van zes allochtone bevolkingscategorieën', *Migrantenstudies*, 4 (1994), 230-243.
- J. Veenman red., *Heb je niets, dan ben je niets. Tweede-generatie allochtone jongeren in Amsterdam* (Assen 1996).
- J. Veenman, *Participatie en perspectief. Verleden en toekomst van etnische minderheden in Nederland* (Houten/Diegem/Lelystad 1999).
- M. de Vries, *Ogen in je rug. Turkse meisjes en jonge vrouwen in Nederland* (Alphen aan den Rijn 1987).
- A. Wahab en M. Ahmad, 'Biosocial perspective of consanguineous marriages in rural and urban Swat, Pakistan', *Journal of Biosocial Sciences*, 28 (1996), 305-313.
- S.P. Wakil, M. Siddique en F.A. Wakil, 'Between two cultures: a study in socialization of children of immigrants', *Journal of Marriage and Family*, 4 (1981), 929-940.
- I. Yerden, *Trouwen op z'n Turks. Huwelijksprocedures bij Turkse jongeren in Nederland en hun strijd om meer inspraak* (Utrecht 1995).